

НЕКРОПОЛІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

УДК 94(477)«16–18»

О.М. БОНДАР

Церковна топографія та некрополі Чернігова у XVII–XVIII ст.

Розділ X

Стаття присвячена питанню топографії церков і некрополів Чернігова XVII–XVIII ст. На основі писемних, археологічних і картографічних джерел проаналізовано етапи мурованого й дерев'яного церковного будівництва в міській системі XVII–XVIII ст. Автор робить висновок про те, що за козацьких часів було відновлено частину давньоруських храмів, а поява нових культових комплексів була пов'язана із розвитком міста – відродженням православної віри, зростанням забудованої площі та збільшенням кількості населення. Тому були побудовані церкви на території Форштадту та на Застриженні. В XVII – першій половині XVIII ст. в Чернігові не існувало єдиного міського кладовища, тому небіжчиків ховали біля церков, а центральне кладовище з'явилося лише в другій половині XVIII ст.

Ключові слова: Чернігів, церковна топографія, некрополі, Фортеця, Верхній замок, Форштадт.

Питання церковної топографії до сьогодні залишається актуальною проблемою дослідження топографії давніх міст України. Саме культові споруди були тими домінантами (як духовними, так і просторово-топографічними) навколо яких проходило життя середньовічного поселення. Локалізавши місце розташування церков, можна зрозуміти планувальну структуру населеного пункту, його поділ на парафії тощо. Особливо важливо вивчати церковну топографію тих українських міст, що були засновані в ранньому середньовіччі й існують донині. Напевно серед таких міст на Лівобережжі Чернігів посідає перше місце.

Вивченню церковної топографії Чернігова XVII–XVIII ст., як загалом і всім іншим старожитностям козацької доби, донедавна не приділялося значної уваги. Проте на сьогоднішній день вже накопичено значну кількість письмових, речових і картографічних джерел,

за допомогою яких можна досить точно комплексно відтворити церковно-топографічну структуру Чернігова XVII–XVIII ст. Загалом, вивченню архітектурних пам'яток цього періоду присвячений значний доробок учених. Свого часу це питання було досить ґрунтовно висвітлено у таких працях, як «Чернігов, Новгород-Северський, Глухов, Путивль» Г.Н. Логвина, «Чернігів: Архітектурно-історичний нарис» А.А. Карнабіда. Серед них, як підсумок, виділяється праця А.К. Адруга «Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст.», що побачила світ у 2008 р. Однак, у цих працях пам'ятки розглядалися окремо одна від одної без глобальної прив'язки до топографії міста.

Після монгольського погрому 1239 р. Чернігів до початку XIV ст. швидко занепадає [12]. Протягом XIV–XVI ст. Чернігів займав досить незначну територію (до 20 га), і життя його в основному зосереджувалося навколо Верхнього замку, на території колишнього давньоруського Дитинця, а також на Підзамчі. Однак, уже з 20–30-х років XVII ст. починається поступове відродження міста. В 1623 р. Чернігів отримав Магдебурзьке право і вже до кінця 30-х років XVII ст. у місті налічувалося більше 200 дворів [8, с. 427–429]. Постійне зростання населення викликало збільшення кількості культових споруд міста – церков і монастирів.

На сьогодні можна стверджувати, що до середини XVII ст. на території Чернігова функціонувало щонайменше 2 муровані давньоруські храми – Спаський та Борисоглібський. На думку О.Є. Черненко, до цього часу також, імовірно, слід віднести і Благовіщенський собор (згаданий у літописі під 1186 р), який, можливо, в досить перебудовану стані, але достояв до середини XVII ст. До початку XVII ст. також діяв Успенський мурований храм Єлецького заміського монастиря. Однак він зазнав значних руйнувань у 1610 р. і відродився лише в другій половині XVII ст. [1, с. 95–119]

За польського володарювання (1618–1648) в церковній топографії Чернігова відбулися певні зміни. Борисоглібський собор був перетворений на домініканський католицький костіол і зазнав значних перебудов. Вірогідно, також почалося будівництво Воскресенської мурованої церкви на території Фортеці, оскільки вона вже відома за заповітом її ж священика Стефана Григоровича 1651 р. [3, с. 61–62]. В сучасній літературі вважається, що її було збудовано лише в 1682 р. за сприяння В. Дуніна-Борковського. Проте якраз заповіт 1651 р. свідчить, що Воскресенська церква була збудована щонайменше за 30 років до В. Дуніна-Борковського. Також у цьому заповіті згаданий і ктитор храму – Лук'ян Жоравка. Судячи з тексту заповіту Воскресенська церква знаходилася поруч із Благовіщенським храмом, а Стефан Григорович був священиком обох храмів. Філарет Гумілевський, за браком джерел, штучно об'єднав Воскресенську та Благовіщенську церкви в одну споруду, зважаючи на їх територіальну близькість [3, с. 63].

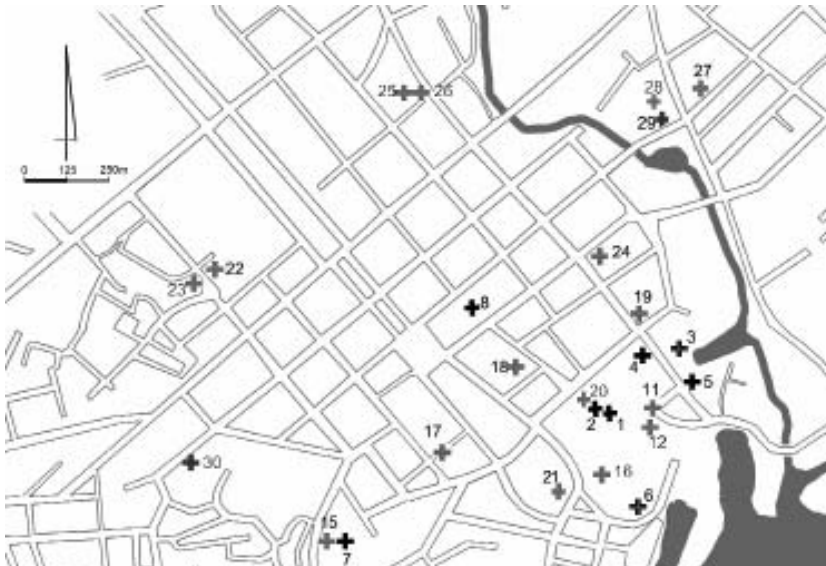

Рис. 1. Церковно-храмові комплекси Чернігова XI – початку XIX ст. на сучасній мапі міста:

А – храми, збудовані у XI–XIII ст.; Б – церкви XVII ст., збудовані на місці храмів XII–XIII ст.; В – церкви, збудовані у XVII ст.; Г – церкви XVIII ст., споруджені на місці церков XVII ст.; Д – церкви, збудовані у XVIII ст.; Е – церкви початку XIX ст.

1. Спасо-Преображенський собор, мурований, 1036 р. (існуючий).
2. Борисоглібський собор, мурований, початок XII ст. (існуючий).
3. Благовіщенський собор, мурований, XII ст. У XVII ст. на його місці існував однойменний дерев'яний собор (не зберігся).
4. Церква-усипальниця, мурована, друга половина XI ст. (не збереглася).
5. Безіменний храм, мурований, XII–XIII (?) ст. (не зберігся).
6. Безіменний храм, на Верхньому замку, мурований (?), XII ст. У 1691 р. поряд збудовано дерев'яну церкву Михайла та Федора (не зберігся).
7. Успенський собор, мурований, початок XII ст. (існуючий)
8. П'ятницька церква, мурована, кінець XII – початок XIII ст. (існуюча).
9. Іллінська церква, мурована, XII ст. (існуюча).
10. Безіменний храм, мурований, XII ст. (не зберігся).
11. Воскресенська церква на Фортеці, мурована, друга половина XVII ст. (не збереглася).
12. Церква Архістратига Михайла, дерев'яна, кінець XVII – початок XVIII ст. (не збереглася).
13. Введенська трапезна церква, мурована, 1677–1679 роки (існуюча).
14. Троїцький собор, мурований, 1679–1695 роки (існуючий).
15. Петропавлівська трапезна церква, мурована, 1676 р. (частково збереглася).
16. Іоанна Богослова церква, дерев'яна, XVII – початок XVIII ст. (не збереглася).
17. Покровська церква, дерев'яна, XVII ст. У 1764 р. на її місці збудовано нову однойменну дерев'яну церкву (не збереглася).
18. Хрестовоздвиженська церква, дерев'яна, XVII ст. У 1759 р. на її місці збудовано нову однойменну церкву, де перший поверх був мурованим, другий дерев'яним (не збереглася).

Однак період найбільш активного будівництва церков на території Чернігова починається з середини XVII ст. Найкраще розташування церков наприкінці XVII – початку XVIII ст. ілюструє «Абрис Чернігівський» 1706 р. На ньому зображено загалом 13 культових споруд. З них на території Верхнього замку – 1, Першого замку черкаського (Фортеці) – 5, Другого замку черкаського – 3, Третяку – 1, Єлецького монастиря – 1, Троїцько-Іллінського – 2, також позначено безіменну каплицю на Підзамчі. Слід зазначити, що топографія монастирських храмів у даній роботі не розглядатиметься, оскільки це є темою окремого ґрунтового дослідження.

Розгляд церковної топографії Чернігова кінця XVII – початку XVIII ст. слід розпочати з Верхнього замку як найбільш укріпленої частини міста в цей період. Ще за давньоруських часів тут існував невеликий мурований храм. Поряд із ним у 1691 р. на прохання московських стрільців було збудовано дерев'яну церкву святих Михайла та Федора, яка проіснувала дещо менше століття і була розібрана у зв'язку з ліквідацією укріплень Фортеці та Верхнього замку [5, с. 50–52].

На території Фортеці на початку XVIII ст. існували муровані Спаський та Борисогліський собори, Воскресенська, а також дерев'яні Благовіщенська та Богословська церкви. Благовіщенська церква розташовувалася на місці однойменного давньоруського мурованого храму. Богословська – знаходилася поряд із Верхнім замком. Поряд із Благовіщенською знаходилася Воскресенська церква. Ці дві культові споруди чітко вписувалися в лінію головної Замкової вулиці Фортеці, що проходила від Погорілих до Замкових воріт.

Протягом XVIII ст. в церковній топографії Фортеці відбулися значні зміни, зумовлені сильними пожежами 1718 та 1750 р. Так, уже на планах Чернігова А. де Бринї та Д. де Боскета (1730 та 1740 р. відповідно) відсутні Богословська та Благовіщенська церкви, що, вірогідно, загинули в пожежі 1718 р. Натомість 19. Миколаївська церква, дерев'яна, XVII ст. У 1732 р. на її місці збудували нову однойменну дерев'яну церкву (не збереглася).

20. Церква Всіх Святих, початок XVIII ст., мурована, у приміщенні Колегіуму (частково збереглася).
21. Катерининська церква, мурована, початок XVIII ст. (існуюча).
22. Воскресенська церква, мурована, 1772–1799 роки, перенесена Воскресенська церква з Фортеці (існуюча).
23. Григорівська церква, мурована, 1779 р. з дзвіницею (існуюча).
24. Богоявленська церква, дерев'яна, XVII ст. У 1742 р. на її місці збудували нову однойменну дерев'яну церкву (не збереглася).
25. Церква Вознесіння Господнього, дерев'яна, XVIII (?) ст. у 1783 р. на її місці збудували нову однойменну дерев'яну церкву (не збереглася).
26. Варваринська церква, дерев'яна, XVIII ст. (не збереглася).
27. Стрітенська церква, дерев'яна, 1751 р. (не збереглася).
28. Церква Різдва Христового, мурована в будинку Духовної семінарії, 1784 р. (не існуюча).
29. Церква Михайла та Федора, мурована, 1801–1806 роки (існуюча).
30. Казанська церква, мурована, 1820–1827 роки (існуюча).

біля Воскресенської церкви будується дерев'яна Михайлівська, що також розташовувалася вздовж Замкової вулиці. На початку XVIII ст. було збудовано споруду Колегіуму із церквою Всіх Святих.

Така ситуація зберігалася до 1770-х років, коли було розібрано й перенесено на нове місце Воскресенську церкву [1, с. 120]. Наприкінці XVIII ст. ліквідовано також Михайлівську церкву у зв'язку із переплануванням вуличної системи колишньої Фортеці.

На території Другого замку черкаського, або ж Форштадту на «Абрисі» вказано лише 3 церкви: дерев'яні Миколаївська та Хрестовоздвиженська, а також мурована Катерининська, що якраз добудовувалася [1, с. 129–130].

Хрестовоздвиженська церква знаходилася на схід від Любецької вулиці, недалеко від міських воріт. Згодом дерев'яну Хрестовоздвиженську церкву розібрали, а на її місці побудували 1759 р. нову. Як зазначає О. Шафонський: «Церковь Воздвижения Честного Животворящего Креста, до половины каменная, однопрестольная» [10, с. 154; 13 с. 288]. Миколаївська церква була збудована біля Погорілих воріт. Уже на початку XVIII ст. вона була «ветхою», й у 1732 р. на її місці збудували нову [10 с. 155; 13, с. 288]. Ці два дерев'яні храми були побудовані ще в XVII ст. Також А. Тарасов та О. Шафонський згадують про те, що на Гончій вулиці знаходилася в XVIII ст. ще одна церква – Богоявленська: «в 1742 году на место деревянной же обветшавшей, старанием и иждивением бывшего Магистрата Черниговского войта Козьмы Каневского, состроенная» [10, с. 155; 13, с. 288]. Звідси можна зробити висновок, що Богоявленська церква існувала або з самого початку XVIII ст., або навіть з XVII ст., однак вона не була через певні причини позначена на «Абрисі».

Покровська церква розташовувалася майже у центрі Третьяка, являючись його архітектурною домікантою. На її місці 1764 р. було збудовано нову, однойменну, також дерев'яну церкву [10, с. 156; 13, с. 288].

На території передмістя у XVIII ст. для потреби громад були побудовані декілька церков, оскільки тут в цей час існувала відновлена в 1670-х рр. мурована давньоруська П'ятницька церква однойменного монастиря. Так, на перехресті сучасних вулиць Чернишевського і Горького вірогідно з початку XVIII ст., а можливо й з кінця XVII ст., існувала дерев'яна церква Вознесіння Господнього. За даними О. Шафонського, на її місці 1773 р. було збудовано нову однойменну дерев'яну церкву [13, с. 289; 10, с. 155]. Поряд із нею також у XVIII ст. знаходилася тепла дерев'яна Варваринська церква. Ці дві культові споруди розташовувалися над р. Стрижень у районі міста, який почав активно забудовуватися наприкінці XVII ст.

На території Застриження у XVIII ст. також почали будувати церковні комплекси. Вірогідно, однією з найперших була зведена дерев'яна Стрітенська

церква у 1751 р. [10, с. 155; 13, с. 288–289]. Вона знаходилася неподалік, на схід від садиби Полуботків. Ще одна дерев'яна церква на Застриженні була влаштована на території заміської резиденції чернігівського архієрея. За О. Шафонським, вона називалася церквою Жінок Мироносиць [13, с. 290].

Виникнення нових і перебудова вже існуючих храмів було, без сумніву, викликано швидким зростанням населення міста. Враховуючи, що у дворі проживало в середньому 5 осіб, то можна вирахувати, що в 1630-х роках у місті мешкало близько 1000–1100 жителів, у 1666 р. – близько 1400, у 1768 р. – 2386 (у 627 дворах) [6, с. 95], а вже у 1786 р., за даними О. Шафонського, – 3873 (1893 чоловіків та 1980 жінок), без урахування дворян [13, с. 291].

Нанесення церков XVII–XVIII ст. на сучасну мапу міста допомагає зрозуміти схему за якою відбувалося заселення території, оскільки парафіяльні церкви з'являлися там, де було найщільніше скупчення жителів.

Також на сьогодні залишається актуальним питання про некрополі як про складову частину пізньосередньовічного Чернігова. В Чернігові XII–XIII ст. окрім церковних кладовищ, існував і міський цвинтар. Він розташовувався в західній частині міста [9, с. 110–112]. Ймовірно, що в XIV–XVII ст. у Чернігові не існувало одного, так би мовити, центрального кладовища, зважаючи на невелику чисельність населення. Найбільш логічним й обґрунтованим здається думка, що міщан ховали на церковних та монастирських цвинтарях на території самого міста та Фортеці. Так, пізньосередньовічні цвинтарі зафіксовані під час археологічних досліджень на території Єлецького, П'ятницького монастирів, біля Спаського і Борисоглібського соборів, навколо Благовіщенської, Хрестовоздвиженської, Катерининської та Покровської церков [2, с. 36–39; 9, с. 92; 11, с. 314]. Адже саме біля цих храмів археологи зафіксували найбільшу концентрацію поховань, які відносяться до XVII – першої половини XVIII ст. Козацьку старшину ховали у родових склепах. Наразі відомі такі склепи В. Дуніна-Борковського, П. Полуботка, Я. Лизогуба на території Єлецького Успенського монастиря.

Загалом, слід сказати, що поховання XVII–XVIII ст. важко відокремити від більш ранніх, оскільки вони здійснювалися за одним і тим же християнським обрядом, здебільшого без супроводжуючого інвентарю.

У другій половині XVIII ст. кількість жителів міста різко зростає, і місця для поховань біля храмів і церков стає замало, тому виникає централізоване міське кладовище. Воно знаходилося на території сучасного Центрального ринку, де в 1772–1799 роках було збудовано Воскресенську (перенесена з території Фортеці) та Григорівську церкви.

Таким чином, можна констатувати, що церковна топографія Чернігова в XVII–XVIII ст. розвивалася гармонічно та синхронно еволюції міста.

Проте, розвиток її був перерваний ще на початку XIX ст. у зв'язку з переплануванням міста. В XIX ст. були розібрані Богоявленська, Вознесенська, Варваринська, Стрітенська церкви, а в першій половині XX ст. зруйновані Хрестовоздвиженська та Миколаївська. Сьогодні вже досить складно локалізувати точне місце розташування цих культових споруд. Лише співставлення сучасної сітки вулиць з планами XVIII ст. дають змогу більш-менш точно встановити їх місцезнаходження без цілеспрямованих археологічних досліджень.

Джерела та література

1. *Адруг А.К.* Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. / А.К. Адруг. – Чернігів, 2008. – 224 с.
2. *Гребень П.Н.* Исследования некрополя церкви Покрова Богородицы конца XVII – I половины XIX вв. / П.Н. Гребень, С.Л. Лаевский // Некрополи Чернігівщини. Тези доповідей міжнародної конференції. – Чернігів, 2000. – С. 36–39.
3. *Гумилевский (Филарет)* Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет (Гумилевский). – Чернигов, 1874. – Кн. 5.
4. *Дем'яненко Д.* Релігійне життя в Чернігівському князівстві в другій половині XIII–XIV ст. / Д. Дем'яненко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2012. – С. 62–63.
5. *Ігнатенко І.М.* Церква Михайла і Федора на Верхньому Замку Чернігова / І.М. Ігнатенко // Святий Михайло Чернігівський та його доба. Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1996. – С. 50–55.
6. *Історія міст і сіл Української РСР.* Чернігівська область. – К., 1972. – 780 с.
7. *Карнабіда А.А.* Чернігів: Архітектурно-історичний нарис ; 2-е вид. / А.А. Карнабіда. – К., 1980. – 128 с.
8. *Кулаковський П.* Чернігів як політико-адміністративний і економічний центр у першій половині XVII ст. / П. Кулаковський // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 427–438.
9. *Ситий Ю.М.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова / Ю.М. Ситий. – Чернігів, 2013. – 272 с.
10. *Тарасов А.* Топографическое описание губернского города Чернигова / А. Тарасов // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1902. – С. 151–162.
11. *Черненко О.Є.* Дослідження на території Чернігівського дитинця у 2008 р. / О.Є. Черненко, А.Л. Казаков, В.В. Рижий // Археологічні дослідження в Україні – К., 2008. – С. 314–315.
12. *Черненко О.Є.* Чернігів у XIII–XIV ст. у світлі нових археологічних досліджень / О.Є. Черненко // Сумська старовина. – 2008. – Вип. 25. – С. 18–25.
13. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.

Бондарь А.Н. Церковная топография и некрополи Чернигова в XVII–XVIII вв.

Статья посвящена вопросу топографии церквей и некрополей Чернигова XVII–XVIII вв. На основе письменных, археологических и картографических источников проанализированы этапы каменного и деревянного церковного строительства в городской системе XVII–XVIII вв. Автор делает вывод о том, что во времена казачества было восстановлено часть древнерусских храмов, а появление новых культовых комплексов было связано с развитием города – возрождением православной веры, ростом застроенной площади и увеличением численности населения. Поэтому были построены церкви на территории Форштадта и Застриженья. В XVII – первой половине XVIII вв. в Чернигове не существовало единого го-

родского кладбища, поэтому покойников хоронили около церквей, а центральное кладбище появилось только во второй половине XVIII в.

Ключевые слова: Чернигов, церковная топография, некрополи, Крепость, Верхний замок, Форштадт.

Bondar O.M. The Church topography and Cemeteries of Chernihiv in 17th-18th centuries

Article is devoted to the question of the topography of the churches and cemeteries of Chernigov 17th–18th centuries. Basis of the written, archaeological and cartographic sources, the stages of brick and wooden church building in the city system 17th–18th centuries. On the territory of the Fortress were stone church of the Holy Savior, the Saints Boris and Gleb, the All Saints, the Resurrection of the Lord and wood – the Saints Michael and Theodore, the Archangel Michael, the Iona Theologian and the Annunciation.

The author concludes that in the time of the Cossacks was restored part of ancient temples, and the emergence of new religious complex was associated with the development of the city. It was the revival of the Orthodox faith, the increased of built up area and population increased. Because were built churches in the territory in Forshtadt and in Zastrizhenya. It was a wooden church – St. Nicholas, Holy Cross, Holy Intercession of the Virgin, the Epiphany, the Ascension of Christ, the Candlemas, the St. Barbara. In the suburb were standing stone churches – St. Catherine, St. Paraskeva Patnitsa. They were appearing along the main streets of the city.

Chernigiv wasn't single city cemetery in 17th – the first half of the 18th century. Because the dead were buried near the church, and the central cemetery appeared only in the second half of the 18th century. This cemetery was located near the cemetery 12th–13th centuries.

In some ways, topography churches and cemeteries 17th–18th centuries repeated topography churches period of ancient Russia. This was due to the historical inheritance of this city.

Key words: Chernigiv, church topography, cemeteries, Fortress, Upper Castle, Forshtadt.

Подано до друку: 30.03. 2014 р.

УДК 94(477.52)(093.4)

А.В. ПОПРУЖНА

**Портрети в контексті поховальної культури
шляхти Речі Посполитої та козацької старшини
другої половини XVII–XVIII ст.**

У статті розглядаються портрети як атрибут поховальних церемоній у середовищі польської шляхти і козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.

Ключові слова: поховальна культура, жалобна церемонія, надгробний портрет, козацька старшина, шляхта.

Провідні соціальні верстви польського і українського суспільства XVII–XVIII ст. – шляхта і козацька старшина були носіями самобутньої поховальної культури, сформованої під впливом Західної Європи.

Жалобна церемонія другої половини XVII–XVIII ст. на теренах Речі Посполитої була своєрідним театралізованим дійством, яке вміщувало різні мистецькі прояви: архітектуру, літературу, портретний живопис, елементи театру. Саме через поховання провідні соціальні спільноти польська шляхта і українська козацька старшина намагалися засвідчити свій високий статус.